

پیامدهای منفی خودپسندی از دیدگاه آیات و روایات

رحیمه توکلی^۱

چکیده

در این پژوهش، به بررسی پیامدهای منفی خودپسندی از منظر آیات قرآن کریم و روایات اسلامی پرداخته شده است. خودپسندی از جمله رذایل اخلاقی است که در منابع دینی به شدت مورد نکوهش قرار گرفته و به اقسام مختلفی مانند خودپسندی در برابر خداوند، پیامبران الهی و دیگر انسان‌ها تقسیم شده است. بدترین نوع آن، تکبر در برابر خداوند دانسته شده که ریشه در جهل و گمراهی دارد و نتایج سنگینی در پی دارد. همچنین خودپسندی در برابر دیگر انسان‌ها نیز به‌ویژه در رفتار با اهل ایمان، حتی نسبت به کافران، در منابع دینی مذمت شده است؛ چرا که سرنوشت نهایی انسان‌ها در علم الهی نهفته است و نباید با نگرشی متکبرانه به دیگران نگریست. روش تحقیق در این مطالعه، تحلیلی - توصیفی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای بوده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که خودپسندی در بُعد فردی پیامدهایی همچون انکار آیات الهی، حبیط اعمال، ختم قلب، ابتلا به کفر، دوری از رحمت الهی، خلود در جهنم، محرومیت از علم و دانش حقیقی، و ناتوانی در پذیرش نصیحت و اصلاح را در پی دارد. در بعد اجتماعی نیز این صفت منفی موجب خواری و ذلت در میان مردم، افزایش کینه‌توزی و خشم، بروز تمسخر و استهزای دیگران، بخل، قطع روابط اجتماعی، و مانع احسان و نیکی به دیگران می‌گردد. بر این اساس، می‌توان گفت خودپسندی نه تنها مانع رشد و تعالی فردی است، بلکه تهدیدی جدی برای سلامت اخلاقی جامعه محسوب می‌شود.

کلیدواژه: پیامد، خودپسندی، آیات، روایات.

^۱ طلبه سطح دو حوزه علمیه نورالهدی

مقدمه

خودپسندی، یکی از رذایل اخلاقی پنهان اما اثرگذار در حیات فردی و اجتماعی انسان است که در آموزه‌های دینی به شدت مورد نکوهش قرار گرفته است. این صفت، اگرچه ممکن است در ابتدا با غرور مثبت یا اعتمادبه‌نفس اشتباه گرفته شود، اما در جوهره خود ریشه در نوعی خودبزرگ‌بینی و غفلت از واقعیت‌های وجودی انسان دارد. خودپسند کسی است که خود را بالاتر از دیگران می‌بیند، از ارزیابی صحیح خویش ناتوان است و نگاهی به دیگران از سر تحقیر و بی‌اعتنایی است. چنین نگرشی نه تنها مانع رشد و تعالی روحی فرد می‌شود، بلکه به تدریج روابط اجتماعی سالم را تخریب کرده و پایه‌های اخلاقی جامعه را متزلزل می‌سازد.

در دوران معاصر که فردگرایی افراطی، خودمحوری و برجسته‌سازی موفقیت‌های فردی به عنوان ارزش‌های غالب فرهنگی ترویج می‌شوند، بررسی پیامدهای اخلاقی خودپسندی بیش از هر زمان دیگری ضروری به نظر می‌رسد. فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی نیز بستری را فراهم کرده‌اند که در آن خودنمایی، اغراق در توانایی‌ها و میل به تأیید مکرر از سوی دیگران به نوعی عادت روزمره تبدیل شده است. در چنین زمینه‌ای، تبیین ریشه‌های خودپسندی و آسیب‌های اخلاقی و روانی آن می‌تواند در اصلاح نگرش‌های فردی و بازسازی روابط انسانی نقش مؤثری ایفا کند. قرآن کریم و روایات اسلامی، با نگاهی عمیق به ابعاد درونی انسان، به نقد بنیادین این صفت پرداخته و آثار و پیامدهای منفی آن را گوشزد کرده‌اند.

در قرآن کریم، خودپسندی با واژگانی مانند «عُجْب»، «تکبر» و «غرور» معرفی شده و در کنار صفات دیگری مانند ظلم، فسق و کفر قرار گرفته است. آیاتی که در آن‌ها فرعون، قارون و ابلیس به عنوان نمونه‌هایی از افراد گرفتار خودپسندی معرفی شده‌اند، نشان می‌دهند که این صفت چگونه می‌تواند انسان را از مسیر بندگی، حقیقت‌جویی و فروتنی خارج کرده و او را به ورطه هلاکت معنوی بکشاند. در روایات معصومان (ع) نیز خودپسندی به عنوان آفت علم، عبادت، و حتی اخلاق نیک معرفی شده و به روشنی بیان شده است که کسی که در دام خودبینی گرفتار شود، از اصلاح و پذیرش حق ناتوان خواهد بود.

هدف اصلی این پژوهش، بررسی پیامدهای منفی خودپسندی از منظر آیات قرآن و روایات اسلامی است. در این راستا، سعی می‌شود ضمن تبیین مفهوم خودپسندی، به تحلیل پیامدهای فردی و

اجتماعی این صفت در حیات اخلاقی انسان پرداخته شود. شناخت این پیامدها، می‌تواند گامی مؤثر در اصلاح رفتارهای درونی، تقویت فضایل اخلاقی و پرورش شخصیت متعادل در پرتو معارف الهی باشد. هدف فرعی این تحقیق نیز آن است که نشان دهد خودپسندی نه تنها مانعی بر سر راه رشد معنوی فرد است، بلکه آثار مخربی بر مناسبات اجتماعی، روحیه جمع‌گرایی، پذیرش انتقاد و شکل‌گیری روابط عادلانه دارد.

اهمیت و ضرورت انجام این تحقیق در چند محور قابل تبیین است. نخست آن که، پرداختن به خودپسندی در قالب یک پژوهش دینی، زمینه‌ساز بازشناسی یک صفت مخرب و فراگیر است که اغلب از نگاه‌های سطحی و غیرتحلیلی پنهان می‌ماند. دوم آن که، بسیاری از بحران‌های رفتاری و اخلاقی در جامعه، از جمله خودبرتربینی، عدم پذیرش مسئولیت، ناتوانی در گفت‌وگو، و خشونت‌های کلامی و رفتاری، می‌تواند ریشه در نوعی خودپسندی پنهان داشته باشد. سوم آن که، با توجه به تأکید آموزه‌های دینی بر تهذیب نفس و خودسازی، شناخت دقیق رذایل اخلاقی از جمله خودپسندی، پیش‌نیاز هرگونه سلوک معنوی و تربیت دینی به‌شمار می‌رود. بنابراین، پژوهش در این زمینه می‌تواند هم در عرصه نظری و هم در حوزه تربیت عملی، کاربردهای فراوانی داشته باشد. در حوزه پیشینه تحقیق، تاکنون آثار متعددی به موضوع رذایل اخلاقی از منظر دین پرداخته‌اند. برای مثال، در برخی کتاب‌ها مانند اخلاق اسلامی از آیت‌الله مصباح یزدی، به خودپسندی به‌عنوان یکی از رذایل اخلاقی پرداخته شده و مرز آن با غرور و تکبر تبیین شده است. در آثار دیگر مانند جامع السعادات از ملا مهدی نراقی، رذایل اخلاقی به‌صورت تفصیلی بررسی شده‌اند و در این میان، به مفهوم عُجب و آثار آن نیز توجه شده است. همچنین در برخی پایان‌نامه‌های دانشگاهی، مانند «بررسی عوامل و پیامدهای خودپسندی از منظر اسلام» یا «نقش عُجب در انحراف اخلاقی انسان» به برخی ابعاد این موضوع پرداخته شده، اما بیشتر این پژوهش‌ها یا صرفاً به بُعد فردی پرداخته‌اند یا تمرکز آن‌ها بر تحلیل روان‌شناختی و نه لزوماً اخلاقی - دینی بوده است.

وجه تفاوت این مقاله با آثار یادشده در چند نکته کلیدی نهفته است. نخست آن که در این پژوهش، تأکید اصلی بر پیامدهای اخلاقی خودپسندی است، یعنی آثار آن بر فضایل و رذایل دیگر، و چگونگی تضعیف یا تخریب نظام اخلاقی انسان از درون. دوم آن که، تلاش شده است تا به‌صورت هم‌زمان، از آیات قرآن و روایات معصومان(ع) بهره گرفته شود و از این طریق، تحلیلی جامع و مستند به منابع

اصیل دینی ارائه گردد. سوم آن که، مقاله حاضر بر آن است تا با پیوند دادن آموزه‌های دینی با مسائل اخلاقی روز، نشان دهد که خودپسندی چگونه می‌تواند به صورت پنهان در رفتارهای امروزی ما نفوذ کند و در عین حال، راهکارهای پیشگیرانه و اصلاحی نیز در پایان ارائه دهد. بنابراین این تحقیق با رویکردی اخلاق‌محور، قرآنی - روایی و کاربردی، به بررسی یک مسئله عمیق تربیتی پرداخته که هم جنبه نظری دارد و هم می‌تواند در ساحت عمل و اصلاح رفتارهای فردی و اجتماعی مؤثر واقع شود.

الف : مفهوم شناسی

در بخش اول از تحقیق به بررسی اجمالی مفردات دخیل در موضوع بحث پرداخته می‌شود.

خودپسندی

خودپسندی به معنای خودبزرگ پنداشتن آمده است و آن را حالتی نفسانی دانسته‌اند که شخص متکبر دیگران را در برابر خود حقیر و خوار می‌شمارد؛ حالتی که در گفتار و رفتار شخص نمود پیدا می‌کند.^۱ خودپسندی را از نتایج عجب و غرور که حالتی شخصی است دانسته‌اند؛ زیرا شخص مغرور بدون مقایسه خود با دیگران صرفاً در نفس خود احساس بزرگی و عظمت می‌کند.^۲

۲ : پیامدهای منفی خودپسندی از دیدگاه آیات و روایات

به اعتقاد بسیاری از علمای علم اخلاق ام‌المفاسد همه رذایل اخلاقی خودپسندی و استکبار است. پیامدهای این صفت شوم اخلاقی نه تنها در قضیه آفرینش انسان و خودپسندی شیطان بلکه در تمام طول تاریخ انبیاء نمود پیدا می‌کند. در حقیقت کتب تاریخی مملو از شرح جنگها و قتل‌هایی است که ریشه اکثر آنها در کبر برتری خواهی غیر حق بوده است. بنابراین از آنجایی که این رذيله

^۱ ابن منظور، لسان العرب، ذیل واژه کبر.

^۲ نراقی، جامع السعادات، ج ۱، ص ۳۸۰.

^۳ همان

اخلاقی منجر به ظلم و جنایت بوده و خواهد بود قرآن پیروان خود را از برتری جویی بر حذر می دارد: «تلك الدار الآخرة تجعلها للذين لا يريدون علوا في الارض و لا فسادا و العاقبة للمتقين».^۱ این سرای آخرت را از آن کسانی ساخته ایم که در این جهان نه خواهان برتری جویی هستند نه خواهان فساد و سرانجام نیک از آن پرهیزگاران است. در تفسیر آیه فوق آمده منظور از گردن فرازی این است که بر بندگان خدا استعلاء و استکبار بورزند این چنین افرادی که دنبال گردن فرازی نیستند شایسته بهشت اند.^۲

در این آیه خداوند فساد را عطف بر (علو) یعنی برتری جویی و خودپسندی کرده است و این شاید بدان معناست که برتری جویی و فساد ملازم همدیگرند و تاریخ گواه آن است.^۳ در خصوص اهمیت و ضرورت طرح این بحث باید یادآور شد که بیان این بحث میتواند عمیقاً مخاطب را با این مسئله که کبرام المفاصد است آشنا سازد و ثانیاً فرد درگیر با این رذیله اخلاقی تا از حقیقت این صفت اخلاقی ناپسند و تأثیرات و نتایج آن در جنبه های مختلفی فردی و اجتماعی زندگی و مهمتر از آن دنیوی و اخروی آن آگاه نباشد درصدد درمان این بیماری روحی برنمی آید. در ادامه و به فراخور موضوع با توجه به آیات قرآنی وارده و روایات رسیده و کتب اخلاقی به بیان پیامدهای اخلاقی فردی و اجتماعی خودپسندی پرداخته می شود.

۲-۱: پیامدهای منفی خودپسندی در زندگی فردی

۲-۱-۱: ابتلا به کفر

از جمله مفاصد خطرناک کبر آلودگی به شرک و کفر است. خودپسندی به انسان اجازه نمی دهد در برابر حق تسلیم گردد چرا که کبر و غرور حجاب سنگینی در برابر چشم انسان می افکند به نحوی که او را از دیدن چهره زیبای حق محروم میکند و این بالاترین زبان خودپسندی است.^۴

^۱ قصص: ۸۳

^۲ طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان ترجمه موسوی همدانی، ج ۱۶، ص ۱۲۰

^۳ شریعتی، غریزه های نیرومند، ص ۶۵-۶۶

^۴ مکارم شیرازی، اخلاق در قرآن، ج ۲، ص ۵۷

خود برترینی بیشتر از ارزشهای ظاهری و مادی سرچشمه می گیرد مثلاً یکی خود را از دیگری ثروتمندتر زیباتر یا سرشناس تر می‌شمرد و احیاناً این پندار که از نظر علم عبادت و معنویات برتر است و به سخریه می‌پردازد.^۱

در سوره همزه نیز دو آیه متوالی داریم که بین استهزاء و خودپسندی به مال و ثروت رابطه برقرار نموده است بدین نحو که ویل لكل همزة لمزة - الذی جمع مالا و غَدَدَهُ»^۲.

وای بر هر بدگوی عیب جوی که مالی گرد آورد و بر شمردهش استاد مکارم شیرازی در تفسیر این آیات بعد از بیان این که دو واژه همزه لمزه) به مفهوم وسیعی هرگونه عیب جویی و غیبت کننده و طعن و استهزاء و سخن چینی و بدگویی را شامل می شود.

در ادامه سرچشمه این عمل زشت عیب جویی و استهزاء را غالباً کبر و غرور ناشی از ثروت عنوان میکند این اشخاص که در هم و دینار برای آنها همچون بتها است تمام شخصیت ها را دران می‌بینند و طبیعی است که مؤمنان فقیر را به باد سخریه می‌گیرند.^۳

در برخی تفاسیر مقصود از همزه طعنه زننده و مقصود از لمزه غیبت کننده) است و برخی برعکس بالا را ذکر کرده اند. به هر حال صاحب این دو صفت با شیطنت خودش بر مردم خودپسندی میکند این خصلتها، غیبت عیب جویی طعنه موجب میشود که بر مردم استکبار نموده و آنها را تحقیر نماید.^۴

در سوره صافات صحبت از افرادی است که وقتی پیام توحید از طرف پیامبران به آنها می رسید. آنها از روی خودپسندی به تحقیر پیامبران و تمسخر او می پرداختند. أَنهَم كَانُوا إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا يَسْتَكْبِرُونَ وَيَقُولُونَ أَنَا لَتَارْكُوا الْهَتْنَا لَشَاعِرٍ مَجْنُونٍ»^۵. چرا که آنان بودند که وقتی به ایشان گفته میشد خدایی جز خدای یگانه نیست خودپسندی ورزیدند و میگفتند آیا برای شاعری دیوانه دست از خدایانمان برداریم.»

^۱ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۲، ص ۱۷۹

^۲ همزه : ۱-۲

^۳ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۷، ص ۳۱۲

^۴ گنابادی، ترجمه تفسیر بیان السعادة ترجمه خانی - ریاضی ج ۱۴، ص ۶۲۳

^۵ صافات : ۳۶-۳۵

در تفسیر آیه مذکور با توجه به لشاعر مجنون آمده است که تهمت و تحقیر دیگران از نشانه های کبر و استکبار است.^۱

نتیجه گیری

نتیجه گیری این تحقیق نشان می دهد که خودپسندی یکی از رذایل اخلاقی ریشه دار و ویرانگر است که از جهل انسان نسبت به حقیقت وجودی خویش و نسبت دادن نادرست صفات کمالی به خود ناشی می شود. این خودبزرگ بینی افراطی، غالباً ریشه در حب نفس دارد و عواملی چون فریب خوردن از علم، عبادت، نَسَب، جمال، ثروت، یا جایگاه اجتماعی در تشدید آن مؤثرند. نکته قابل تأمل آن است که فرد مغرور، درست در همان اموری که به آن ها می بالد دچار توقف و رکود می شود؛ به گونه ای که خودپسندی به علم، مانعی در راه کسب دانش بیشتر و خودپسندی به عبادت، موجب غفلت از نیاز همیشگی به بندگی می گردد.

یافته های پژوهش نشان می دهد که پیامدهای منفی اخلاقی خودپسندی در حیات فردی، بسیار عمیق و گسترده اند. این پیامدها شامل ابتلا به کفر، خروج از بهشت و عدم راهیابی به آن، خلود در جهنم، محرومیت از محبت و دوستی الهی، قرار گرفتن در معرض لعن دائمی خداوند، بسته شدن دل (ختم قلب)، انکار آیات الهی، روی گردانی از پذیرش حق، نابودی اعمال نیک، افترا بستن به خداوند، هلاکت معنوی، دوری از خدا، محرومیت از معرفت حقیقی، و ناتوانی در پذیرش نصیحت و اصلاح می باشند. این آثار به خوبی گویای آن است که خودپسندی نه تنها سدی در مسیر تعالی روحی انسان است، بلکه می تواند او را به سقوط در ورطه انکار و انحراف اخلاقی بکشاند.

از سوی دیگر، پیامدهای اجتماعی خودپسندی نیز کمتر از آثار فردی آن نیست. تکبر و خودبزرگ بینی در روابط انسانی منجر به خواری و ذلت در میان مردم، ایجاد جدال با پیامبران و اولیای الهی در مواجهه با آیات، برانگیختن نفرت و پراکندگی در جامعه، ترویج بخل، جلوگیری از احسان به دیگران، تمسخر و استهزای هم نوعان، و در نهایت، تولید کینه و خشم در فضای اجتماعی می گردد. این پیامدها نشان می دهد که خودپسندی تنها یک ضعف اخلاقی فردی نیست، بلکه عاملی خطرناک برای فروپاشی انسجام اخلاقی و اجتماعی است.

^۱ قرائتی، تفسیر نور، ج ۱۰، ص: ۲۶

بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که خودپسندی صفتی است با پیامدهای مخرب گسترده که هم ساحت درونی انسان را تباه می‌سازد و هم روابط سالم اجتماعی را از بین می‌برد. راهکار مقابله با آن، در بازشناسی جایگاه حقیقی انسان، تقویت معرفت نفس، و بهره‌گیری از تعالیم قرآنی و سیره معصومان علیهم‌السلام در زمینه فروتنی، تواضع و بندگی خالصانه در برابر خداوند متعال نهفته است.

فهرست منابع و مآخذ

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، تهران: انتشارات اطلاعات، چاپ سوم، ۱۳۷۰.
۲. اربلی، کشف الغمه، قم: انتشارات زمزم هدایت، چاپ سوم، ۱۳۸۹.
۳. امام خمینی، روح الله، چهل حدیث، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۶۸.
۴. ایزوتسو، جی پی، مفاهیم اخلاقی و دینی در قرآن ترجمه فریدون بدره ای، تهران: انتشارات اطلاعات، چاپ سوم، ۱۳۷۰.
۵. بانو نصرت، امین، مخزن العرفان، تهران: انتشارات انجمن اولیاء مریان، چاپ سوم، ۱۳۷۱.
۶. بروجردی، تفسیر جامع، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۷۴.
۷. پناهیان، رهایی از خودپسندی پنهان، قم: موسسه فرهنگی طه، چاپ سوم، ۱۳۷۶.
۸. تمیمی آمدی، تصنیف غرر الحکم و دررالکلم، بیروت: موسسه الأعلمی للمطبوعات، چاپ سوم، ۱۴۲۲ ق.
۹. حسینی شاه عبدالعظیمی، تفسیر اثنا عشری، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۶۸.
۱۰. حقی بروسوی، روح البیان، قم: اسوه، چاپ سوم، ۱۳۷۵.
۱۱. خوانساری، شرح غرر الحکم، مرکز قم: انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، چاپ سوم، ۱۳۸۴.

۱۲. راغب اصفهانی ، مفردات، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ سوم، ۱۳۷۷.
۱۳. زمخشری، کشاف، قم: انتشارات زمزم هدایت، چاپ سوم، ۱۳۸۹.
۱۴. شریعتی، غریزه های نیرومند، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۶۸.
۱۵. شریف لاهیجی ، تفسیر شریف لاهیجی، تهران، انتشارات نقطه، چاپ سوم، ۱۳۷۵.
۱۶. طباطبائی ، ترجمه تفسیر المیزان ترجمه موسوی همدانی، تهران: مرکز نشر کتاب، چاپ سوم، ۱۳۸۰.
۱۷. طبرسی ، ترجمه مجمع البیان، قم: موسسه فرهنگی طه، چاپ سوم، ۱۳۷۶.
۱۸.، ترجمه تفسیر جوامع الجامع، قم: انتشارات زمزم هدایت، چاپ سوم، ۱۳۸۹.
۱۹. عاملی، تفسیر عاملی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۶۸.
۲۰. فضل الله ، تفسیر من وحی القرآن، قم، انتشارات معارف، چاپ اول، ۱۴۱۳ق
۲۱. فیض کاشانی، ترجمه محجة البيضاء اراه روشن ترجمه عبدالعلی صاحبی، تهران، انتشارات نقطه، چاپ سوم، ۱۳۷۵.
۲۲.، تفسیر الصافی، تهران: مکتبه الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۰ق.
۲۳. قرائتی ، تفسیر نور، بیروت: موسسه الأعلمی للمطبوعات، چاپ سوم، ۱۴۲۲ق.
۲۴. قرشی ، تفسیر احسن الحدیث، قم: انتشارات زمزم هدایت، چاپ سوم، ۱۳۸۹.
۲۵.، قاموس قرآن، تهران، انتشارات جاویدان، چاپ سوم، بی تا
۲۶. کاشانی، منهج الصادقین قم، مؤسسه اسلامی، ۱۴۲۳ق.
۲۷. کلینی، اصول کافی ترجمه کمره ایی، بی جا، بی نا ، ۱۳۹۲ هـ ش
۲۸. گنابادی، ترجمه تفسیر بیان السعاده ترجمه خانی - ریاضی ، قم: مدرسه الامام علی بن ابیطالب، چاپ سوم، ۱۳۸۰.
۲۹. مجلسی، بحار الانوار، ترجمه الکفر والایمان ، تهران: مکتبه الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۰ق.
۳۰. محمدی ری شهری ترجمه میزان الحکمه، تهران: انتشارات انجمن اولیاء مربیان، چاپ سوم، ۱۳۷۱.

۳۱. مدرسی ، ترجمه تفسیر من هدی القرآن تفسیر هدایت، تهران: انتشارات اطلاعات، چاپ سوم، ۱۳۷۰.
۳۲. مصباح یزدی ، درسهای گفتاری اخلاق شرح خطبه قاصعه جلسه سوم
۳۳. مصطفوی، التحقیق، تهران ، صدرا ، اول ، ۱۳۷۲ش.
۳۴. ، تفسیر روشن، تهران ، صدرا ، دوم ، ۱۳۷۹ش.
۳۵. مکارم شیرازی، اخلاق در قرآن، تهران: دانشگاه تهران، چاپ چهارم، ۱۳۶۶ش
۳۶. برگزیده تفسیر نمونه بابایی، تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، چاپ سوم، ۱۳۶۰ش
۳۷. تفسیر نمونه، قم، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ره، چاپ سوم، ۱۳۹۱
۳۸. صد و ده سرمشق از سخنان امام علی، تهران ، نشر قطره ، اول ، ۱۳۸۰ش.
۳۹. والاترین بندگان خدا ، قم، مکتب آیت الله سیدکاظم حائری، ۱۴۱۶ق.
۴۰. میبدی، کشف الاسرار، تهران، مؤسسه امام صادق(ع)، ۱۴۱۰ق.
۴۱. نجفی تفسیر آسان، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، چاپ دوم، ۱۴۰۶ق.
۴۲. نراقی، جامع السعادات، قم، مؤسسه امام صادق، چاپ چهارم، ۱۳۹۲ش/۱۴۳۵ق.